

למי שייכת נחלת הכלל?¹

ד"ר דניאל מישורי²

* ד"ר דניאל מישורי מלמד אתיקה סביבתית בחוג לפילוסופיה ובבית הספר ללימודי הסביבה ע"ש פורטר באוניברסיטת ת"א

בין זיהום להפרטה

במאמר ביקורת על ספרו של דייוויד בולייר, "הגניבה השקטה" (Silent Theft), מעלה ג'ונתן ראו את האפשרות הבאה: נניח שבוקר אחד נקום ונגלה כי מעתה והלאה נקבל חשבון חודשי נוסף – בעבור אוויר. הממשלה תחליט להפריט את האוויר, אשר יהיה מכאן והלאה רכוש של תאגידיים כלכליים, אשר יגבו תשלום עבור השימוש בו. נניח גם שבכירים במשק יטענו כי יש כאן פוטנציאל לעידוד הכלכלה ולזינוק גדול בתמ"ג.

תסריט כזה ישאיר את רובנו המומים, זועמים, ובתחושה כי זכויותינו הופרו בדרך שקשה אפילו לבטא. סביר שרבים ישאלו "מי נתן להם את הזכות לעשות את זה? האוויר הוא שלנו! הוא של כולם". ייתכן, אבל למה בדיוק אנחנו מתכוונים כשאנו אומרים שדבר-מה "שייך" לכולם? והאם יש עוד נכסים משותפים כאלה -- ייתכן שכלל איננו מודעים לתהליכי הפרטה העוברים על טובין אחרים בנחלת הכלל? ייתכן שהניסיון להפריט את האוויר יעורר בנו אינטואיציה חזקה שהדבר "לא בסדר" מסיבה כלשהי, אולם האם נהייה כה ערניים במקרה של הפרטת נכסים ציבוריים אחרים?

במקרה של "מס אוויר" אנו חייבים לפתע לשלם בעבור דבר מה שהיה "שלנו" בחינם קודם לכן. אולם הרי ניתן גם לפגוע באיכותו של נכס משותף זה. מדוע אנו מוכנים לסבול זיהום אוויר? כיום כבר ידוע לכל כי כולנו שותפים לזיהום האוויר – כנהגים או כנוסעים בכלי רכב ובמטוסים. הנזק מזיהום האוויר הוא עצום. באיזור גוש דן בלבד מדובר כיום על כ-1100 מתים בשנה מעל גיל 30 מנזקי זיהום האוויר. הנזקים לאיכות החיים הם גלויים לכל. אם האוויר הוא באמת שלנו, כנראה שיש צורך דחוף בבדיקת אופן ניהול הנכסים המשותפים. שאם לא כן, על מה נלין במקרה של "הפרטה" ו"מס אוויר" שמטרתם לכאורה צמיחה כלכלית וניהול טוב יותר של הנכסים הציבוריים?

מה זו "נחלת הכלל"?

לסוגיית האוויר, מכנה משותף עם דברים כמו גידור חופי הכינרת, זיהום נחלים והידלדלות אקוויפר החוף: נחלת הכלל. מושג זה מתייחס לדברים הנחשבים "שייכים לכולם". לא רק נכסי טבע, כמו המים והאוויר, אלא גם חוף הים, הרחוב, וגם נכסי ידע ותרבות כמו המיתולוגיה היוונית, התנ"ך והטבלה המחזורית.

המושג נחלת הכלל (The Commons) מציין סוג מיוחד של רכוש -- המשותף לכלל הציבור. חז"ל השתמשו באופן דומה בביטוי "רשות הרבים". מונחים אלה מבטאים תובנות שרווחו בעבר על אודות חשיבותם וטיבם של נכסים המשותפים לכלל הציבור -- ואשר בעלות פרטית עליהם, גידורם או מכירתם, נתפסו כעניין שאין להעלותו על הדעת, ממש כפי שאדם סביר יתייחס כיום לאפשרות שצריך לשלם בעבור האוויר אותו אנו נושמים.

1 המאמר פורסם לראשונה ב"ארץ אחרת", גיליון 29 (אוגוסט-ספטמבר 2005), עמ' 22-28, תחת השם "תולדות רעיון הגידור".

2 ד"ר מישורי מלמד אתיקה סביבתית בחוג לפילוסופיה ובבית הספר ללימודי הסביבה ע"ש פורטר באוניברסיטת ת"א.

כבר הרומאים התייחסו בחוק לקטגוריה מיוחדת זו של נכסים משותפים. החוק הרומאי הבחין בין שלושה סוגים של רכוש. סוג הרכוש הראשון, *res privatae*, התייחס לדברים שבבעלות פרטית של אדם בודד או משפחה, כמו בית או זוג אופניים. סוג הרכוש השני, *res publicae*, כלל דברים הנבנים בידי המדינה עבור כלל הציבור כמו דרכים, גשרים, סכרים, וכו'. סוג הרכוש השלישי, *res communes*, "הדברים המשותפים", התייחס לדברים טבעיים בהם משתמשים כולם כמו האוויר, מים וחיות בר (לציד). לרשויות המדינה הרומית לא הייתה כל זכות על נחלת הכלל -- היא נחשבה כשייכת לתושבים. המדינה יכולה הייתה לכל היותר להגן על זכויות הכלל להשתמש בנכסיו, או לשמש כנאמן לשם הסדרת אופני השימוש בהם, אך היא לא יכלה "להפריט" נהר או יער הנמצאים בנחלת הכלל.

"גידור"

בבריטניה של ימי הביניים ציין הביטוי *commons* בעיקר שטחי אדמה ויער שהוחזקו במשותף על ידי תושבי הכפרים לשם ציד, מרעה, עיבוד אדמה, ואיסוף עץ לבניה והסקה. בשנת 1215 עיגנה המגנה כרטה (*Magna Carta*), מגילת הזכויות עליה חתם המלך ג'ון, את מעמד היערות ואזורי הדיג (נחלים, ים ונהרות) כמשאבים הזמינים לכולם, קרי – נחלת הכלל. הרעיון שנחלת הכלל תופקע ותילקח מהמונים היה אז בלתי נתפס.

אולם, בין המאות ה-13 וה-17 התחולל בבריטניה תהליך של "גידור" (*enclosure*), במסגרתו הופקעו שטחי כלל רבים על ידי הפרלמנט בסדרה של צווי גידור (*enclosure acts*), ונמסרו כקרקע פרטית לאצילים ולבעלי אדמות עשירים. הייתה זו הפרטה של נכסי הכלל והפיכתם לרכוש פרטי. מגמה זו התרחשה בהמשך בכל רחבי אירופה, וגרמה להיעלמות נחלת הכלל של הקרקע כבסיס לחקלאות ולכלכלה האירופית. התברר שקל מאוד לחמוס נכסים משותפים, ולהופכם לפרטיים, עד כדי הרס כלכלי של יחידים ושל קהילות.

תהליך הגידור גרם לאי-שיוויון חברתי קיצוני -- ריכוז 99% מהאדמה הבריטית בידי פחות מ-1% מהאוכלוסיה. מצד שני הוא הפך את החקלאות ליעילה יותר, ואילו היווצרותו של מעמד של איכרים חסרי-קרקע אשר איבדו את מקור מחייתם סיפקה את כוח העבודה במכרות ובמפעלים של ראשית המהפיכה התעשייתית. תהליכים אלה סייעו לבריטניה להפוך למעצמה תעשייתית וכלכלית. התברר כי טרגדיית הגידור (עבור האיכרים) היתה "טובה לכלכלה".

המשבר הסביבתי כ"טרגדיה" של נחלת הכלל

בעשורים האחרונים עלתה גם הטענה כי גידור והפרטת נחלת הכלל אינם רק "טובים לכלכלה", אלא גם הכרחיים -- כדי למנוע משבר סביבתי. במאמרו "הטרגדיה של נחלת הכלל" (1968). טען גרט הרדין כי מצב הסביבה הוא "טרגי" מכיוון שהיא מהווה נחלת כלל: מכיוון שמה ששייך לכולם לא שייך בעצם לאף אחד והוא הופך להפקר; לכל אחד הזכות לנצלו את המשאב המשותף ככל שיחפוץ, כולל זיהום או ניצול יתר, עד כדי גרימת משבר סביבתי בלתי נמנע.

את הסביבה המשיל הרדין לשטח מרעה עליו מגדלים איכרים פרות. אדמת המרעה היא נחלת הכלל -- היא שייכת לכולם. רועה הפרות הרציונלי, לפי הרדין, שואף למקסם את רווחיו, ולכן ישאף להגדיל את עדר הפרות שלו ככל שניתן. החישוב הוא פשוט: הרווח מגידול הפרה הוא פרטי שלו. אולם הנזק לאדמת המרעה כתוצאה מרעיית-יתר יתחלק על "כולם" -- על כל הרועים האחרים. ומכיוון שכל רועה יחשוב באותה הדרך, האסון האקולוגי (דלדול משאבים) הוא בלתי נמנע. לכן, חברה של בני אדם רציונליים ברמת הפרט תוביל בהכרח להתנהגות לא רציונלית ברמת החברה, ולקריסה סביבתית.

ההבחנה בין תועלת פרטית להפסד ציבורי מהווה חלק מחיי היומיום שלנו. גם בדוגמת זיהום האוויר, הנהג הנוסע ברכב פרטי "נהנה" מן המהירות והנוחות (אם נתעלם מהפקקים, מצוקת החנייה וכו') -- הם תועלתו הפרטית. העלויות הנוספות הכרוכות בנסיעותיו -- כמו זיהום האוויר והרעש -- הן כבר עלויות "חיצוניות", בהם נושאים תושבי העיר. לכן, הנהג הרציונלי ימשיך לנסוע ברכב פרטי בעיר.

המשל של הרדין מסביר יפה גם התנהגות של מדינות ביחס למה שנהוג לכנות נחלות כלל גלובליות (global commons) כמו האוויר והאוקיינוסים, בהן נדרש שיתוף פעולה בינלאומי כדי למנוע משבר סביבתי. לדוגמה, ממש כמו מגדל הפרות ה"רציונלי", סירב הנשיא בוש לחתום על פרוטוקול קיוטו, העוסק בצמצום פליטת גזי החממה, בשל החשש שהאמנה תגרום לפגיעה באינטרסים המסחריים של ארה"ב ולפגיעה בכושר התחרות של חברות אמריקאיות בזירה הבינלאומית. החשש מפגיעה בתחרותיות נתפס כגדול יותר מהחשש מפגיעה אקלימית, אשר בתוצאותיה יישאו כולם.

הפרטת נחלת הכלל – הפיתרון או הבעיה?

הרדין סבר שיש רק פתרון יעיל אחד לטרגיה המובנית בנחלת הכלל (אם דוחים את האפשרות של דיקטטורה סביבתית): מסירת נחלת הכלל לגורמים פרטיים, כדי שידאגו לה כפי שהם דואגים לרכושם הפרטי. הצעת ההפרטה של הרדין זכתה לביקורות נוקבות, אשר חלקן מתייחסות לשימוש של הרדין במושג נחלת הכלל. הרדין התייחס במאמרו לנחלת כלל בלתי מנוהלת, אליה כל אחד יכול להיכנס ולעשות בה כרצונו (open access). אולם, מתברר כי נחלות כלל בעלות חשיבות לקהילה, כמו מרעה או דגה, דווקא נוהלו באופן מסורתי על ידי הקהילה. כללי השימוש השתנו ממקום למקום, כמובן, אולם מספר כללים בסיסיים נשמרו: ניתן להשתמש בנחלת הכלל כל עוד השימוש איננו פוגע בזכותם של האחרים להשתמש בנכס הציבורי. כך לדוגמה מותר לאיכר להשקות שדה ממי מעיין או נהר, בתנאי שיוותרו די מים עבור שכניו, ואסור לדוג בנהר כמות דגים שלא תותיר דגה לשותפים האחרים בנחלת הכלל וגם תאפשר למשאב הדגים להתחדש. עיקרון חשוב נחלות כלל הינו ניהול המשאב המשותף מתוך ראייה ארוכת טווח, המניחה שימוש רב שנתי במשאב.

הצעת ההפרטה של הרדין, שנועדה לפתור את הטרגדיה של נחלת הכלל, בעצם יוצרת טרגדיה אחרת: הטרגדיה של הגידור (enclosure): של הפרטת נכסי הכלל, והפיכתם לפרטיים, תוך פגיעה בשוויון החברתי ובזכויות הבסיסיות של התושבים בנכסי הכלל. מתברר ש"גידור" איננו רק תהליך היסטורי מימי הביניים בבריטניה. הטענה היא שההיסטוריה של המאה ה-20 רצופה במקרים של גידור במסגרת תוכניות "פיתוח", בדרך כלל בעולם השלישי, שתוצאתן היתה גזילת מקור הפרנסה של איכרים ומשבר סביבתי. הטענה היא שנכסי טבע כמו מקורות מים, שטחי דיג, או משאבי יער וקרקע, מנוהלים באופן הטוב ביותר על ידי הקהילות המקומיות – אשר התפרנסו מהם במשך דורות רבים. הפקעתם, והפיכתם למקורות הכנסה במסגרת פרויקטים של פיתוח, גרמה לניצול יתר או אף להרס המשאבים – אשר מפירותיהם כבר לא נהנו בני הקהילה אלא "משקיעים זרים" או בני אליטה מקומית מהעיר הגדולה. טענה נגזרת היא כי הכלכלה המבוססת על עיקרון הרווח הפרטי המהיר פשוט איננה מסוגלת להתמודד עם ניהול ארוך טווח של נחלת הכלל. בניגוד למה שהרדין חשב, ניהול הסביבה כרכוש פרטי מתבסס על עקרונות המנוגדים להיגיון שבשימור נחלת הכלל. בהיגיון השוק ובחתירתו לרווח קצר טווח יש דבר מה המנוגד לחלוטין לדרישה לניהול בר-קיימא לטווח ארוך של הסביבה.

על נחלת הכלל וכלכלת השוק

אחת הבעיות היא שהמדדים הכלכליים שמספקת לנו הכלכלה הקונבנציונאלית כמו התמ"ג (תוצר מקומי גולמי) עיוורים לערכם של משאבים שונים הנמצאים בנחלת הכלל כמו: אוויר נקי, נוף, שקט או מים נקיים. ערכם נמדד בעיקר כשמתרחשת פגיעה בהם, או כשהם הופכים לסחורה במסגרת פרויקט כלכלי (בניה ליד חוף הים). באופן פרדוקסאלי, כשמי התהום מזדהמים, והתושבים (כלומר העשירים שבהם) מתחילים לקנות מים בבקבוקים, הכלכלה רושמת "צמיחה" (בתמ"ג), למרות שהציבור למעשה התרושש עקב הפגיעה בזכותו ליהנות ממי שתייה זולים. את הזיהום והפגיעה בסביבה וברווחתם של כלל התושבים הכלכלנים אינם מודדים כלל.

התקפת כלכלת השוק על נחלת הכלל באה משתי חזיתות. מצד אחד, השוק לוקח דברים בעלי ערך מנחלת הכלל ומוכר אותם (מחצבים) או מפריט אותם (כלומר, הופך אותם לפרטיים) – כמו הקצאת שטח

ציבורי לצרכי יזמות עסקית פרטית.

מצד שני, השוק משליך פסולת ותוצרי לוואי של פעילותו בנחלת הכלל, ובעצם אומר "זו לא הבעיה שלי". הכלכלנים קוראים לזה "החצנת עלויות" (externalizing costs). לדוגמה, מפעלים המעדיפים להזרים שפכים תעשייתיים לנחלים כמו הירקון או הקישון על ידי מפעלי תעשייה, במקום להשקיע במתקני טיהור. ההפסד מהנזק הסביבתי שנגרם לנחלים (העלות ש"הוחצנה") הוא של כלל הציבור, בעוד שמאזני המפעלים מציגים רווח נאה והתמ"ג אפילו רושם "צמיחה".

מפריטים את השמיים

האפשרות שיוטל "מס אוויר" נתפסת אולי כדמיונית, אולם בעשורים האחרונים תפקודים אחרים של השמיים הולכים ומופרטים. השמיים משמשים כדרכי תעופה, וכמדיום לתדרי טלוויזיה, רדיו וסלולר, אשר מהווים מזה עשורים רבים נכסים כלכליים השווים הון עתק. כיום גם התפקידים האקולוגיים של השמיים מהווים מוצר במחסור, וכמו כל מוצר במחסור, תפקודים אלו עומדים בפני איום ממשי של הפרטה.

לדוגמה, מאז המהפכה התעשייתית משמשים השמיים כאתר קיבול לעשן מכונות. אולם, השמיים מסוגלים להכיל רק כמות מוגבלת של תחמוצות גופרית (הגורמות לגשם החומצי ההורג יערות), או של פליטות פחמן דו-חמצני ותרכובות חנקן (הגורמות לאפקט החממה ולשינויי האקלים בכדור הארץ). כלומר, כושר הקליטה של האטמוספירה הופך להיות נכס כלכלי במחסור אותו השוק מעוניין לנכס.

ואכן, ב-1990 יצר הקונגרס האמריקאי שיטה לניהול פליטות תחמוצות הגופרית הנקראת 'cap-and-trade' system. הקונגרס העניק לתחנות כוח ולמפעלים גדולים (ברובם תאגידים בבעלות פרטית), וללא כל תמורה (!), זכויות ניתנות-למכירה של מכסות פליטות תחמוצות גופרית לאטמוספירה. תחנות הכוח יכולות להשתמש בזכויות חנם אלה כדי לזהם ברמות נמוכות יותר מבעבר, או למכור אותם למזהמים אחרים תמורת מזומן.

גם פרוטוקול קיוטו לצמצום גזי החממה מבוסס על היגיון דומה. בפרוטוקול נקבעו מכסות הולכות ויורדות של פליטות CO2 למדינות המפותחות. למדינות המתפתחות, לעומת זאת (ישראל ביניהן), ניתנו מכסות גבוהות יותר מהפליטות הנהוגות בהן בפועל, תוך מתן אפשרות למכור עודפים לא-מנוצלים של מכסות פליטה אלה למדינות אחרות. בהתחשב בתפקיד המכריע של פליטות פחמן דו-חמצני לכלכלה (זהו תוצר "נקי" של כל מנוע בעירה הפועל על תרכובות פחמן כמו נפט, גז או פחם), מדובר על "שוק" של מאות מיליארדים של דולרים! כלומר, השוק משתלט אפילו על השמיים, בשם היעילות והניהול הסביבתי.

ידע, תרבות ודיני קניין רוחני

ההיגיון המוביל להפרטת נחלת הכלל – המרחב הציבורי – איננו מוגבל לנכסים פיסיים בלבד. למעשה, ככל שרעיונות, ידע ונכסי תרבות, מקבלים ערך כלכלי, כך גדל הפיתוי מצד השוק להשתלט עליהם ולהפכם למוצרים הנמכרים בכסף בלבד.

משאבי החברה מתחלקים למשאבים חומריים ותרבותיים. הסביבה התרבותית שלנו, נוהלה מאז ומתמיד כנחלת הכלל, אשר חיונית עבורנו לא פחות מהסביבה הטבעית. שפות, סיפורי עם וידע טכנולוגי ומדעי, היו הבסיס לתרבות ולהתפתחות האנושית. כל אדם גדל ומתפתח על בסיס הניסיון והידע שנצבר בדורות הקודמים, ואשר נמצא למעשה בנחלת הכלל – נגיש לכולם, ומבוסס על תרומות של בני אדם רבים לאורך הדורות. ניסיון לדוגמה גרס שכמדען "בסך הכל" עמד על כתפי ענקים בתגליותיו. רק נגישותם המירבית של ידע ואוצרות תרבות לכלל בני האדם יכולים להבטיח את המשך צבירת הידע ואת טיפוח היצירתיות האנושית הטכנולוגית, המדעית והתרבותית.

דיני קניין רוחני אמורים היו להיות היוצא מן הכלל במשטר זה של שיתוף הידע בין כולם. הם נועדו להבטיח תמריץ כלכלי לאנשי רוח ולממציאים תוך הבטחה שהידע החדש יגיע מהר ככל האפשר וללא מגבלות לנחלת הכלל (public domain). לכן, בארה"ב, לדוגמה, נקבע בתחילה תוקף זכויות היוצרים ל-

14 שנים בלבד, ומאוחר יותר התאפשרה גם הכפלת תקופת המונופול על אוצרות תרבות (עד 28 שנים).

אולם, במאה ה-20 האריך הקונגרס האמריקאי את משך זכויות היוצרים 11 פעמים, עד שכיום מבטיח החוק באמריקה מונופול כמעט נצחי על יצירות תרבות ורוח. התיקון האחרון שנחקק בקונגרס האמריקאי ב-1998 (The Sony Bono Extension Act) האריך את תוקף הזכויות מחמישים שנה ל-70 שנה לאחר מות היוצר. במקרה של זכויות תאגידיים הוארך תוקף הזכויות מ-75 ל-95 שנים. יוזמי הארכת תוקף הזכויות היו תאגידיים, כמו דיסני, שרצו לשמר ככל הניתן את יכולתם להפיק רווחים מדמויות כמו מיקי מאוס. תאגידי ענק מחזיקים כיום בחלק גדול מזכויות היוצרים בארה"ב. והסכמי הסחר הבינלאומיים מבטיחים את שמירתן של הזכויות המתרחבות גם במקומות אחרים.

למעשה יש כאן תהליך של גידור נחלת הכלל התרבותית, והפיכתה לסחורה (ממש כמו גידור חוף בכינרת וגביית תשלום בכניסה). חוקים אלה גם מגבילים את חופש היצירה, כפי שקרה בארץ כשבית המשפט העליון אסר על פרסום ספר של דודו גבע, מאייר ברוזים ידוע, שכלל בין היתר שימוש בדמותו של דונלד דק – כברוזה היסטורי מפורסם. הספר נגנז, עותקיו הוחרמו, והציבור בארץ לא זכה ליהנות מיצירתו של המאייר והסטיריקן המוכשר.

ידע אקדמי

גם האוניברסיטאות, אשר היו באופן מסורתי מקום בו ידע נוצר ומופץ באופן חופשי לתועלת כלל המדענים והציבור (כלומר, לנחלת הכלל), הולכות והופכות ידע מדעי לקניין מסחרי. באופן מסורתי נהוג היה לפרסם ברבים תוצאות מחקרים, כדי להפיץ במהירות כל התפתחות חדשה במחקר האקדמי. אולם, צמצום התמיכה הציבורית באוניברסיטאות הוביל אותן לשיתוף פעולה עם תאגידיים למימון המחקרים, כשהאינטרס התאגידי הוא להימנע מפרסום תוצאות מחקרים בעל חשיבות עסקית, או כשהתוצאות מוכיחות, לדוגמה, היעדר אפקטיביות של תרופה הנמכרת במיליונים רבים.

האוניברסיטאות גם החלו להוציא פטנטים על מחקרים הנעשים בתחומן. משמעות צעד זה היא שידע חדש יהיה שמור לרוכשו המסחרי בלבד, כשלכלל הציבור ולמדענים אחרים לא תהיה כל גישה אליו במשך שנים ארוכות. מסופר על יונה סאלק, ממציא החיסון כנגד שיתוק ילדים, כשאשר נשאל "למי שייך הפטנט", הוא ענה "לאף אחד. האם ניתן להוציא פטנט על השמש?" בניגוד מוחלט לגישה זו, אינטרסים מסחריים עמלים כיום להפוך כל פריט ידע ותרבות אפשרי לקניין פרטי, באופן שיצמצם באופן חסר תקדים את נחלת הכלל התרבותית ואת הזרימה החופשית של ידע ונכסי תרבות.

בישראל אף הוגשה לאחרונה הצעת חוק, לפיה האוניברסיטאות יידרשו להעביר ידע וטכנולוגיה "אל המגזר הפרטי לתועלת הציבור" – כאילו רק המגזר המסחרי הפרטי מייצג את טובת הציבור. בניגוד מוחלט לעיקרון החופש האקדמי, הכולל את היכולת לפרסם תוצרי מחקרים, מטילה הצעת החוק על החוקרים את החובה לדווח על כל "תוצרי ידע" שיש בהם מרכיב כלשהו של פוטנציאל מסחרי, והחובה לשמור על סודיותם. הצעות מעין אלה גורמות להצרת תחומה של נחלת הכלל של הידע ולהגבלות חמורות על העברת מידע ורעיונות, עניין שעלול לפגוע בהתפתחות המדעית, הטכנולוגית והתרבותית.

יתרה מכך, חברות ביוטכנולוגיה מוציאות כיום פטנטים גם על עולם החי -- על רצפים גנטיים, ואפילו על מינים שלמים של צמחים בהם הן ביצעו שינוי גנטי. בעקבות שינוי בגן אחד בלבד בזן של אורז, לדוגמה, יהפוך האורז זה להיות מוגן כפטנט בידי תאגידיים. עניין זה הביא לדרישת תאגידיים בינלאומיים לאסור על איכרים בהודו לשמור על חלק מיבול האורז שלהם כדי לזרוע בשנה הבאה, כפי שאיכרים נוהגים לעשות משחר התרבות, שכן הדבר יפגע בזכויות התאגידיים להרוויח על האורז המהונדס. מסיבה זו התקיימו בהודו בסוף שנות ה-90 הפגנות ענק של חקלאים בדרישה שתאגידי מזון יסתלקו מהודו.

סוגיית ההנדסה הגנטית מהווה נקודת מפגש מובהקת בין ההגנה על נחלת הכלל של הידע לבין ההגנה על הסביבה. פיתוח מינים מהונדסים והשתלטות התאגידיים על תהליכי ייצור המזון עלולה להוביל לחיסול מהיר של מינים חקלאיים ולפגיעה במגוון הגנטי של זנים לחקלאות. כבר כיום נמצאים מאות זני תירס במקסיקו (מולדת התירס) בסכנת הכחדה, עקב המעבר לגידול תירס מהונדס-גנטית ומוגן בזכויות יוצרים וההתמקדות בגידול זן אחד (monoculture) הנחשב "יעיל" יותר מבחינה כלכלית.

האינטרנט: זירת מאבק על נחלת הכלל התרבותית

אם כי נראה שהתחום הציבורי הולך ומתכרסם במהירות, הרי שלנגד עינינו ממש מתפתח האינטרנט כדוגמה מרתקת לנחלת כלל חדשה, אשר חיוניותה וכוחות היצירה שהיא משחררת באות לה דווקא בשל ניהולה כנחלת כלל הפתוחה לכולם: השימוש בו חופשי לכולם, הוא איננו כרוך בתשלום. והוא מאפשר זרימת מידע לכל דורש, ונגישות שווה ובחינם למקורות מידע -- עובדה שהפכה את האינטרנט במהירות לספק המידע העיקרי בעולם המערבי. עיקרון הניהול באינטרנט הוא שכלל שיותר אנשים תורמים תכנים, כך גדל ערכו. מיליוני אנשים עוסקים מידי יום בשדרוג ובהוספה של תכנים ואתרים, לפי הכלל ש"ככל שיש יותר, יותר טוב". תרומות רבות מתבססות על הרצון לתת ולתרום לנחלת הכלל, או סתם להתפרסם ולנהל דיאלוג עם אחרים, ללא תגמול כלכלי ישיר. מבחינה זו, האינטרנט מהווה פרקטיקה חתרנית, שכן הוא חותר תחת הרציונל המרכזי של דיני הקניין – שרק תמריץ כספי יכול לעודד יצירה אנושית.

באינטרנט גם החלה תנועת ה-Creative Commons (נחלות הכלל היצירתיות) המפיצה מעין הסכם זכויות יוצרים המהווה הרשאה למעוניינים להעתיק באופן חופשי יצירות המופיעות באינטרנט, להפיץ, ולעיתים גם לשנותן או לשבץ ביצירות או בטכסטים אחרים, ובלבד שישמרו על תנאי הרישיון המקורי: היצירות יופצו בחינם, וינתן קרדיט ליוצר המקורי.

גם האנציקלופדיה וויקיפדיה (Wikipedia) מהווה דוגמה מרשימה לנחלת כלל באינטרנט: היא נכתבת בידי הגולשים עצמם כתרומה לנחלת הכלל (הערכים עוברים תיקון ושדרוג על ידי גולשים אחרים), ונגישה בחינם לכל גולש. היא הוקמה ב-2001, ובספטמבר 2004 כבר הגיעה למיליון ערכים (!), מתוכם כשליש באנגלית, והשאר במאה שפות שונות, מהם 15- בעלות יותר מ-10,000 ערכים (ביניהן עברית: 20,000 ערכים במאי 2005). על הערכים בוויקיפדיה אין זכויות יוצרים, כשהאנציקלופדיה מדגימה כיצד מיזם המבוסס על שיתוף נטול מניעים כלכליים יכול ליצור יצירה קהילתית תרבותית מצויינת. כבר כיום, וויקיפדיה הינו אחד ממאה האתרים המובילים באינטרנט, ומספר הערכים גדל במהירות בכל יום שעובר.

תחום המחשבים מהווה גם הוא זירה למאבק חשוב אחר: המאבק על הפצת קוד המקור של תוכנות מהווה את האחד המאבקים העדכניים והמעניינים ביותר בנושא נחלת הכלל התרבותית. עד לאמצע שנות ה-90 הופצו תוכנות מחשב יחד עם קוד המקור אשר אפשר למשתמש להתאים אותן לצרכיו, לתקן ליקויים (באגים) באופן עצמאי, ואפילו לשדרג את התוכנה, ולתרום שדרוג זה לנחלת הכלל. כשהחלו תאגידים כמו מיקרוסופט וזירוקס לשווק תוכנות ללא קוד המקור, נתפס הדבר, ובצדק, כגידור עולם הידע בתחום התוכנות והמחשבים, וכפותח אפשרות למונופולים מסוכנים ולא יעילים בתחום. כתוצאה מכך החלו יוצרים מובילים בתחום לפתח (במשותף, כמובן) תוכנות "חופשיות" המופצות עם קוד המקור כמו יוניקס, אקרויבט ועוד. מתכנתים גורסים שתוכנות כאלה מתפתחות באופן "טבעי", בתהליך אבולוציוני של תיקון שגיאות, ניסיון, עידכון, ושיפור, וזאת לעומת תנאי הסודיות בהן מפותחות תוכנות "סגורות", המונעות מציבור המשתמשים והמתכנתים לסייע בתהליך ניקוי התוכנות מ"באגים" והשתתפות בתהליך שיפורן.

חידוש תודעת נחלת הכלל

נחלת הכלל הייתה באנגליה של ימי הביניים קטגוריה משפטית, כלכלית ומנטלית. היא הייתה נטועה עמוק בליבותיהם ומוחותיהם של האזרחים. ה-Commons היו נכסים אותם קיבלו האיכרים בירושה מהדורות הקודמים, ואשר היוו מרכיב חשוב ברווחתם הכלכלית האישית והקהילתית. עבור איכרי אנגליה לא הייתה כל בעיה לבטא את תחושת העוול שנגרם להם בתהליך ה"גידור": "איך יכלו לקחת מאיתנו את האדמות? כיצד הם יכולים לאסור עלינו לקושש עצים או לצוד ביער? הרי היער והאדמה הם נחלת הכלל..." האם אנו מסוגלים לפתח תודעה דומה ביחס לנחלות הכלל שברשותנו?

סוגיית הגידור מראה כי נחלת הכלל היא נקודת מפגש מרתקת בין השיח החברתי והסביבתי. נחלת-הכלל

מציגה את המשבר הסביבתי מנקודת מבט ייחודית: האופן שבו בני האדם נוהגים ברכושם המשותף. סוגיית הניהול של הנכסים המשותפים כוללת כמובן שיקולים רבים: הצורך להגן עליהם מפגיעה (זיהום או דילדול משאבים); והצורך להשתמש במשאבים בצורה שיווייונית וצודקת ולמנוע ביזה של נכסי הכלל לטובת מעטים.

אופיים המגוון של הדברים היכולים להיחשב כנחלת הכלל אינו מקרי: זהו כינוי לסוג מסויים של הסכמה חברתית. למושג נחלת הכלל יכולת לקשור תופעות שונות שעד כה נראו כאילו אינן קשורות זו לזו, ולהצביע על המשותף ביניהן: סוג החוזה החברתי והקהילתי המסדיר את השימוש בהם, והיתרונות החברתיים והכלכליים (מבחינת רוב הציבור) הכרוכים בשימור ובטיפוח הסדרים אלה.

המאבק על מעמדם של הידע ונכסי תרבות מדגימה את האמת הבסיסית על אודות נחלת הכלל: מעמד נחלת הכלל יקבע את אורח החיים שלנו, את החיים הכלכליים ואת אופי החברה וערכיה כבר בעתיד הקרוב. אם אנו מעוניינים בהרס הסביבה הטבעית וב"גידור" התרבות, אז נמשיך למדוד התקדמות חברתית במדדים כלכליים צרים כמו התמ"ג ונתמוך בהפרטת המרחב הציבורי כולו: רעיונות, ידע, סוגי אורז ותירס, חופי הכינרת, מים, ועוד.

לחילופין, אפשר שנבין שחלק עצום מן העושר והנכסים שלנו מקורם ברשות הרבים, כשרווחתנו העתידית והדאגה לאיכות החיים שלנו מחייבות שנשמור על נחלת הכלל ככזו: כנכסים טבעיים ותרבותיים משותפים השייכים לכולם, אשר ניהולם כרכוש משותף הוא המבטיח את השיגשוג החברתי והתרבותי לטווח הארוך.

מקורות:

Bollier, David (2003): "Preserving the Academic Commons", Keynote Remarks, The 89th Annual Meeting of the American Association of University Professors, Washington, D.C.

Bollier, David (2004): "Is the Commons a Movement", The Wizards of OS3: The Future of the Digital Commons, Berlin, Germany

Fairlie, Simon et al (1993) (The Ecologist): *Whose Common Future? Reclaiming the Commons*.

Goldman Michael (Ed.) (1998) [Privatizing Nature: Political Struggles for the Global Commons](#), Transnational Institute\Pluto Press, London.

Hardin, Garrett (1968) "The Tragedy of the Commons", *Science* 162: 1243-1248.

Monbiot, George (1994) "The Tragedy of Enclosure", *Scientific American* 270(1):159-160.

Rowe, Jonathan: "The Majesty of the Commons: A review of David Bollier's Silent Theft", *Washington Monthly*, April 2002.

State of the Commons Report 2003-4. <http://www.friendsofthecommons.org>

נאורה (עורכת): הקתדרלה והבזאר, ועוד מאמרים על חופש המידע, התעוררות, ת"א, 2004.